

CHRISTIAN FRIEDRICH GARMANN

A holtak feltámadásáról

(részletek)

A fordító bevezetője

Aki azt hinné, hogy a thanatológia új keletű tudomány, nagyot téved. Ókori és középkori előzmények után a haláltan, ha nem is önálló diszciplínaként, ám az orvosi, természettudományos, illetve a teológiai-démonológiai irodalom részeként a 17. században bontakozott ki, s szökkent virágba. A barokk halálvonzalmának, kuriozitáskedvelésének és adatgyűjtő szenvedélyének köszönhetően, különösen német földön sok-sok, a halál néprajzával, „élettanával”, kémiájával, fizikájával, teológiájával és etikai kérdéseivel foglalkozó munka jelent meg: közülük az egyik legteljesebb éppen az az alapvető thanatológiai monográfia, melyből alább közlünk néhány érdekes részletet.

A mű szerzője, Christian Friedrich Garmann (1640. június 19 – 1708. július 15.) orvos, polihistor, természettudós, a szászországi Kemnitz városának főorvosa volt. Életében három önálló könyve jelent meg: egy az időről, egy a gyermekek gyógyhatású leheletéről, egy pedig a halottakkal kapcsolatos csodálatos jelenségekről szól. Garmann kiadta még Göbel munkáját a wiesbadeni gyógyvizekről, emellett számos tanulmányt is közzétett a Lipót-féle Természettudományos Akadémia folyóiratában.

Garmann főműve a *De miraculis mortuorum* (A halottak csodáiról) igencsak terjedelmes munka, 1244 szövegoldalát alapos, kb. 150 oldalas tárgy- és névmutató is kiegészíti. A mű három könyvből áll. Az első könyv témái a következők: a holtak hajnövekedése, a holtak hangadása, a hulla arcának elváltozásai, a fogakkal, a szívvel, a gyomorral és a belekkel kapcsolatos furcsaságok, a gyermeket szülő halott, a körmök növekedése hullákon, a hulla péniszének merevedése. A második könyv a hulla fertőző voltával, súlyával, hevével, állagával, mozgásával, veritékezésével, vérzésével, szagával, fényjelenségeivel foglalkozik, míg a harmadikban a holttest bomlásával, tartósításával, megkövülésével és a halottak feltámadásával kapcsolatos érdekességekről olvashatunk.

Tekintettel érzékenyebb lelkű vagy gyomrú olvasóinkra, ezúttal a talán legszalonképesebb, utolsó, a holtak újjáéledésével, feltámadásával kapcsolatos fejezetből válogattam néhány részletet. A szövegből – a könnyebb emészthetőség kedvéért – elhagytam a szakirodalmi utalásokat. A kihagyásokat mindenütt [...] jellel jelöltem. Céлом

e közléssel kettős volt: részint szerettem volna felhívni a közönség figyelmét erre a rendkívül érdekes és adatokban hihetetlenül gazdag, ám teljesen elfeledett munkára, részint pedig – egyben a halál tanának régebbi kutatói előtt is tisztelegve – szórakoztató és elgondolkodtató olvasmánnyal is meg kívántam ajándékozni lapunk olvasóit.

(A fordítás a következő kiadás alapján készült: GARMANN, L. CHRISTIAN FRIEDRICH: *De miraculis mortuorum libri tres*. Dresdae et Lipsiae, J. C. Zimmermann, 1709. Lib. III. Titulus IV. 1200-1244.)

Bevezető

Számos pogány népnél nevetségszámba megy, ha az ember a halottak feltámadásáról és újjáéledéséről beszél. Különösen azoknál gyakori ez, akik úgy vélik, hogy az anyagi és testi jellegű lélek a testtel együtt felbomlik, és hogy a halállal minden véget ér. Hallgassuk meg a latinok közül Catullust:

*„Eltűnván a nap, újra felragyoghat,
Egyszer tűnik a kurta fény szemünkből,
S álmunkból sosem ébredünk utána”¹*

Vagy a görögök közül Aiszkhüloszt:

„Ki egyszer elhullt, föl nem támad semmikor...”²

Ugyanezt mondja a pogányokról, nagy tanítójuk Szent Pál is (Thessal. I.4.13.), mikor „remény-nélküliek”-nek (*mé ekhontai elpida*) nevezi őket. Ezért tarthatják a halált örök álomnak az olyasfajta római feliratok, amilyeneket Philippus Camerarius³ tett közzé egykor. A sírokat is ezért nevezhették a rómaiak „örök otthonok”-nak – ahogy Johannes Gutherius⁴ vagy Johannes Kirchmannus⁵ írja – amit Martin Opitius⁶ saját bevallása szerint nem csekély felháborodással olvasott. Philippus Camerarius még a következőket is megjegyzi evvel kapcsolatban: *„Ősrégi emlékeken található szövegekből kitűnik, hogy voltak olyanok, akik hittek a lélek halhatatlanságában, ám akadtak olyanok is, akik nem hittek benne, hiszen a régiek márványba vagy ércbe vésve előszeretettel ábrázoltak – mindenfajta felirat nélkül – félig kitárt, illetve zárt kapukat. A félig kitárt kapukkal talán*

azt kívánták jelezni, hogy az elhunytaknak ebből az életből valamilyen másfajta létbe kell átlépniük, míg a zártakkal valószínűleg arra utaltak, hogy a testtel együtt a lélek is elpusztul. Minderre Rómában egy igen tudós és a régiségekhez kiválóan értő férfi hívta föl egykor a figyelmet, akinek nevét itt szándékosan nem említem". Ezt írja tehát Camerarius, aki Rómában a Capitoliumon és egyebütt saját szemével is látott hasonló ábrázolásokat.

1. §

Tertullianus⁷ megjegyzi, hogy néha bizony bölcs emberek is egyetértettek a közvélekedéssel. Epikurosz⁸ iskolája szerint például semmi sincs a halál után. Seneca⁹ is azt állította, hogy a halál után mindennek, még a halálnak magának is vége. Epikurosz alapján Plutarkhosz¹⁰ is a lélek felbomlásáról és pusztulásáról beszél. Maga Epikurosz, Diogenész Laertiosznál,¹¹ egy Hérodotoszhoz írott levelében a következőket írja: „*Bolond, aki a lelket nem testi természetűnek tartja*”, ő ugyanis úgy gondolta, hogy a lélek, létrejöttékor igen könnyű és teljesen gömbölyű atomokból áll össze, és hogy ha a test atomgyüleme felbomlik, a lélek is szerteszóródik. Az viszont, hogy ezen a helyen Epikurosz valójában hogyan is értette azt, amit a lélek összetételéről mondott, Petrus Gassendi¹² egyik megjegyzéséből világlik ki: mert szerinte itt kifejezetten az emberi lélekről beszélt, mert leginkább az ember lelket tartotta halandónak [...]

2. §

Plinius,¹³ az ateisták egyik legkiválóbbika, azt állítja, hogy Isten nem képes mindenre, így a halandónak sem adhat halhatatlanságot, vagy a holtat sem támaszthatja fel. „*Az effajta gyermekmesékből és halállal kapcsolatos hazugságokból sosem fogy ki az emberiség*” – folytatja – *amit Démokritosz¹⁴ ígértett az emberi test fennmaradásáról és újjáéledéséről – noha maga Démokritosz sem támadt föl soha. Micsoda örültség azt képzelni, hogy az élet megismétlődik a halálban? Hol talál akkor nyugodalmat az emberiség, ha a lélek érzékelő-képessége a mennyben fennmarad, vagy az árnyak a pokolban tovább élnek! Ez a vágy vagy hiszékenység végül is elveszejtené azt, ami a természetben a legjobb: a halált, és megkettőzné a pusztulást, hiszen a jövő miatti szorongás kínjával is súlyosbítaná. Hiszen csak annak édes az élet, aki egyszer be is fejezheti.*” A keresztények – mondja Minucius Felixnél¹⁵ a pogány Caecilius – vénasszonyhoz méltó meséket koholnak, és úgy hiszik, hogy hamvukkal és paraszukkal egyetemben újjászületnek majd a halál után, s ki tudja miféle hiszékenységtől vezettetve,

vakon bíznak hazugságaikban. Az athéniek pedig egyenest kinevették, és bolondnak tartották Szent Pált, mikor a halottak feltámadásáról beszélt nekik [...]

3. §

Hippokratész azt állítja, hogy az emberi értelem a levegővel áll kapcsolatban – ez azonban csupán a racionális lélekre vonatkozhat. Hipparkhosz¹⁶ és Hérakleitosz¹⁷ a tűzből, Hipposz¹⁸ és Thalész¹⁹ a vízből, Empedoklész²⁰ és Kritiász²¹ a vérből, Epikurosz atomokból, Kritolaosz²² és a peripatetikusok az úgynevezett ötödik szubsztanciából eredeztetik a lelket. A sztoikusok szerint a lélek nem más, mint szellem, Zénó²³ szerint pedig megállapodott szellem. Tertullianus mindebből arra következtetett, hogy a lélek testi természetű. [...] Ha viszont a lélek testi természetű, Arnobius²⁴ szavával „pusztulékony” és nem támadhat föl soha [...]

4. §

A platonikusok ezzel szemben a lélek halhatatlansága mellett törtek lándzsát, ráadásul azt is állították, hogy a lélek a halál után hamarosan visszatér a testbe, ha nem is biztosan ugyanabba, és ha nem is csak emberibe tér vissza. [...] Ugyanakkor a visszatérő lelket testi természetűnek tartották, mert valószínűbbnek hitték, hogy elváltozik a jellege, mintsem azt, hogy teljesen megszűnik. Úgy vélték, a lélek ugyan keresi az üdvösséget, de nem lel rá az igazságra, ezért nem ismerheti sem a holtak feltámadásának, sem pedig a saját bolyongásának idejét. Tertullianus felhívja figyelmünket Püthagorász²⁵ metempszükhószizsára is. Püthagorász meg volt ugyan győződve a lélek halhatatlanságáról, de hogy a halál után hova jut, azt a természet vizsgálata alapján képtelen volt kitalálni. Tévtanát társaival és tanítványaival együtt – akik közé Empedoklész is tartozott – valamiféle homályos és zavaros, a jövőre vonatkozó megérzésből vezette le, mely szerint lelkünk egykor majd visszatér az életbe, s amelyet egyiptomi forrásokból merített. Ebből az elméletből alakította ki a lélekvándorlás furcsa és nevetséges tanát, azt állítva, hogy a lélek, ha elhagyja az egyik testet, egy másikba költözik át, és eme átköltözés eredményeképpen, egy másik testben éled újjá. Laertius szerint Püthagorász gyakran mondogatta magáról, hogy ő valaha Aithalidész, Mercurius gyermeke volt. Mercurius egy ízben felajánlotta néki, hogy bármit kérhet tőle, a halhatatlanságot kivéve. Kérése végül is az volt, hogy miután leélte az életét és meghalt, visszaemlékezhessen mindarra, ami életében történt vele. Ezért hát minden életére emlékszik, és ezeket az emlékeit halálai után is megőrizte. [...]

5.§

A sztoikusok viszont azt hirdették, hogy az úgynevezett Nagy Év, vagyis inkább az Óriásév letelte után, a tűzőzönt követően, az emberek mind új életre kelnek. Ezt Seneca alapján gondolják így. Ő ugyanis a következőképpen ír: *„A halál, amelytől rettegünk, és ami ellen kézzel-lábbal tiltakozunk, csak megszakítja, ám nem ragadja el életünket. Eljön még a nap, amelyen újra világra jövünk majd. Ezt sokan csak úgy fogadják el, ha mindenről megfélemlkezve születünk újjá. Később azonban bebizonyítom majd, hogy minden, ami látszólag elpusztul, valójában csak megváltozik. Ezért hát annak, aki majd visszatér, nyugodt lélekkel kell távoznia. Ha ugyanis véget ér egy Nagy Év, és a mindenség felperzselődik, minden korábbi állapotába tér vissza.”* [...]

6.§

A sztoikusok úgy vélték, hogy az ember nem egy, hanem kétféle módon születhet újjá. Az egyik megoldás szerint – amelyet egyszerűnek neveznek – mindenfajta megkülönböztetés nélkül támad föl minden, ami csak a világon van, beleértve az embereket is. [...] A másik megoldást bonyolultabbnak nevezik – eszerint nem egységesen, és nem is eredeti alakjában éled újra minden. Órigenész²⁶ így magyarázza ezt: *„A sztoikusok, hogy képtelenségeiket mentsék, azt állítják, hogy az időkorok beteltével ki tudja mi módon, de minden visszatér majd egy, a korábbihoz csupán hasonló állapotba. Vagyis nem az eredeti Szókratész születik végül újjá, hanem mindaz, ami Szókratészhez hasonló, hogy mindaz a jövőben is parancsolgatni fog néki, ami a korábbi Xantippéhez²⁷ hasonló, továbbá mindaz fel fogja jelteni őt, ami a korábbi Anüitoszhoz vagy Melitoszhoz hasonló.”*

7. §

Ilyesfélék egyébként Platón²⁸ nézetei is. Ő ugyanis úgy vélte, hogy pontosan ugyanaz az ember is visszatérhet a felbomlás után, sőt konkrétan vissza is tér. Azt állította ugyanis, hogy a nyolcadik szféra körforgásának befejeztével minden újra visszatér eredeti állapotába: vagyis ugyanazok az időszakok, emberek, dolgok és események ismétlődnek majd meg. Ez a körforgás 36 000 évig tart, vagy valószínűbben 49 000 évig: ezt az időszakot nevezte Nagy Évnek. Ennek lejártával kell tehát mindennek újjászületnie, hiszen ugyanazok az okok is újjászületnek, amelyek korábban őket létrehozták. [...]

9. §

Franciscus Toletus²⁹ ezt a véleményt szentségtörőnek bélyegzi, mivel kifejezetten ellenkezik a mi hitünkkel – Augustinus³⁰ is ezért utasította vissza. Emellett Toletus szerint ez az elmélet a logikával is ellentétes. Először is, mivel lehetetlenné teszi az emberi szabadságot, hiszen kijelenti, hogy az emberek egytől egyig, apák, fiaik és a többiek, örökké, újra és újra ugyanúgy születnek újjá, ez pedig az eleve elrendelés nélkül lehetetlen lenne. Mi akadályozná ugyanis meg, hogy egy újabb Nagy Évben ne változzon meg a dolgok menete, ha nincs eleve elrendelés? Szent Tamás³¹ még világosabb: *„Kertelés nélkül szólva: az akaratszabadság számára ez az elmélet végzetes – mondja. Ha ugyanis az ég százszor tér vissza ugyanabba a pontba százszor fog megszületni ugyanaz a Szókratész, vagy legalábbis száz egymáshoz olyannyira hasonló Szókratész születik meg, s köt házasságot Xantippével. Márpedig ki ne látná be, hogy mindennek semmi köze nem lenne az akarathoz, hanem csak a sors kényszerítő erejéhez lenne köze. [...] Ám mindennek előtt arra kell tekintettel lenni – folytatja Toletus –, hogy ha letelik egy ilyen Nagy Év, ha a nevezett szféra vissza is tér útjának kezdőpontjához, a többi szféra, ugyanannyi idő alatt, mint amennyi idő alatt a nyolcadik körbejárt, nem tehet egy teljes kört, ezért nem jöhetnek létre ugyanazok az okok sem.” [...]*

10. §

Arisztotelész fizikai lehetetlenségnek tartotta a test feltámadását. S valóban, Arisztotelésznek az az elmélete, mely szerint az emberben lakozó gondolkodó lélek nem alakító formaként, hanem csak kiegészítő formaként működik, vagyis, amely szerint, ha jól értjük, a lélek az állatok nemzetségében nem tölt be fontosabb szerepet, mint egy hajón a hajós, a holtak feltámadását hirdető keresztény hit szempontjából erősen kétségbe vonható. Márpedig Arisztotelész egyértelműen tagadja a feltámadást, azaz nála az emberi lélek egyértelműen halandó – hacsak nem fogadjuk el Averroesnek azt a teljesen képtelen teóriáját, amely szerint minden emberben egyazon lélek lakozik. [...]

[Az itt kihagyott szövegben Garmann részint a feltámadással kapcsolatos keresztény tanokat ismerteti, részint pedig példákat hoz az újjáéledésre az ásványok, a növények és az állatok köréből, majd az emberekre tér. A ford. megjegyzése]

41. §

Közelebből érintik tárgyunkat azok a megfigyelések, amelyekben bizonyos emberek újjáéledéséről, bizonyosaknak pedig újjáélesztéséről olvashatunk. Az előbbi fajtából való

az, amelyben elhunytak feléledéséről szól Plinius: „*Eris, Armenius fia, aki pamphüliai nemzetiségű volt, számos sebet kapott, és a holtak közt hevert tíz napon át, majd a tizenkettediken, mikor a sírjába akarták helyezni, a máglyán föléledt. Sok csodálatos dolgot mesélt arról, hogy mit látott, amíg eszméletlenül hevert. A történet Platónnál is olvasható.*”³² [...] Hasonló ehhez Theszpesziosz története Plutarkhosznál, vagy Valvasoré³³ a sírba tett, majd feléledt fiúról. Számos hasonló esetet gyűjtött össze Theodor Zwingerus³⁴ is, aki egy kölni asszony versbe szedett történetét is hozza. Egy cseh szűzről olvasható hasonló példa Bohuslavius Balbinusnál³⁵ is. [...]

45. §

Aszklépiosz³⁶ újjáélesztette Glaukoszt, Andropedészt, Tündaroszt, Hümenaioszt, Hippolütoszt, Kapaneuszt stb. – Juppiter éppen e halottfeltámasztó-művészet feltalálása miatt sújtotta később agyon villámával. Plinius tanúsága szerint Aszklepiadész,³⁷ mikor egyszer egy ismeretlen ember temetési menetével találkozott, a halottat megmentette az elhamvasztástól. Orpheuszról pedig közismert a történet, amely szerint feleségét, Eurüdikét lantjátékával vezette ki az alvilágból. [...]

46. §

Hogy mindezt hitelessé tegyék, szertartásokkal, varázsigékkel, sőt a halottakat életre keltő orvosságokkal sem restellenek előhozakodni. Az ide vonatkozó halottidéző szertartásokról és ceremóniákról már feljebb 2. könyvünk 10. titulusánál szoltunk. A varázsigék többnyire nem egyebek, mint artikulálatlan hangok és morgások – a mágusok azonban nagy ünnepélyességgel mondják ki őket. Igen mulatságos az a Zachlias egyiptomi prófétához szóló szózat és ima, melyet Apuleius³⁸ idéz az *Átváltozások* 2. könyvében: „*Ó szent pap, könyörülj! Az égi csillagokra, az alvilági hatalmakra, a természet elemekre, az éji csendre, a kopt szentélyekre, a Nilus áradására, a memphiszi titkokra, a pharoszi szentségekre kérlek, könyörülj, szakítsd meg szenvedését, és örökre zárt szemébe tölts némi fényt.*” Az ekképpen lekenyerezett próféta aztán valamilyen gyógyfüvet érintett háromszor a halott szájához, egy másik gyógynövényt pedig a mellére helyezett. Ezután kelet felé fordult, és némán a fenséges felkelő naphoz imádkozva, és nagy ünnepélyességgel, a jelenlévő szeme láttára hatalmas csodát vitt végbe: a halott fiúnak ugyanis egyszer csak elkezdett emelkedni a melle, egészségesen lüktetni a vére, lélek járta át a testét, s ím a hulla felkelt és megszólalt.³⁹

47. §

A régiek meg voltak róla győződve, hogy léteznek effajta gyógynövények, amelyekkel az árnyak megidézhetők és a holtak feltámaszthatók. Heinrich Kornmann⁴⁰ írja, hogy a Xanthosz nevű növényvel állítólag meg tudták idézni a holtak árnyát. Plinius azt állítja, hogy a sárkánykígyó képes meghalt kölykét újjáéleszteni egy balisz vagy halisz nevű növényvel, s hogy ugyanevvel a növényvel egy bizonyos, sárkány által megölt Thülonészt is sikerült meggyógyítani, majd hozzáteszi: Juba⁴¹ szerint Arábiában is feltámasztottak egy embert valamilyen gyógyfűvel. [...]

49. §

Az elmondottakból kiviláglik: a pogányok közül sem mindenki tartotta lehetetlennek a halottak feltámadását, ám azt gondolták, ez természetes segédlettel, zagyva varázsigékkel, mágikus mormogással és egyéb szertartásokkal vihető végbe. Mivel azonban természetes eszközökkel kívánták a dolgot elérni, ezerféle módon kellett csalódniuk. *„A keresztény filozófusok közt is akadnak – írja Petrus Pomponatius⁴² – akik szerint a mesterséges nekromantia talán elképzelhető, pusztán emberi tehetséggel, fűvek, kövek vagy effélék segítségével azonban nem végezhető. Ám sok minden lehetséges, amit csak azért tartunk kivihetetlennek, mert nem tudunk róla semmit. Az efféle dolgok számunkra merő képtelenségnek tűnnek.”* De hallgassuk őt tovább: *„Vajon feltámadhat-e bármi természetes úton? – kérdezi, majd azt feleli: – Szerintem, ha feltételezzük, hogy létezik halhatatlan lélek, természetes halott-támasztás mesterségesen is végbevihető.”* [...]

50. §

Az újabbak közül Bernardus Connor⁴³ megkülönbözteti a két vagy három hete, illetve a kétezer éve elhunytakat. Akik három hete hunytak csak el – írja – azokat másképp kell feltámasztani, mint azokat, akik már több száz éve halottak. Az előzőfajta hullák vagy akasztófára jutottak, vízbe fulladtak, hirtelen halállal, szívrohamban, agyvérzésben haltak meg, vagy éppen sebet ejtettek rajtuk, illetve valamilyen a vérükben vagy légzőszerveikben kárt tevő belbetegség végzett velük. Aki bitón vagy vízben fullad meg, azért pusztul el, mert a légzés hiányában, a tüdőben rekedt vér nem képes az agyba jutni [...], ha azonban a légzés újra megindul és megindul újra a megrekedt tápnedvek keringése is, megfelelő mennyiségű éltető lélek választódik ki az agyban, és ez újraindíthatja az élettevékenységeket – hiszen a szilárd részek még épek és a rothadás még nem lett rajtuk úrrá. [...]

57.§

Ha a feltámadáskor nem támad föl az emberi test minden egyes porcikája, nem beszélhetünk az egész ember, az egész test feltámadásáról sem. A feltámadott test viszont mégsem lesz azonos a halottal. Az egyes szervek eredeti funkciójával pedig nem kell törődni, hiszen nem azért támad fel a test, hogy működjék, hanem a jók esetében a dicsőségre, a gonoszok esetében pedig a gyalázatra támad föl. A légzőszerveket például, amelyek kevéssel előbb még a légzést szolgálták, Isten másra fordítja majd. A jók az Örök Életben az angyalokkal együtt dicsőítik Istent, a gonoszok pedig üvöltenek, és a kínok közepett gyalázzák az isteni felséget – márpedig mindkét tevékenységhez légzőszervekre van szükség, a nyelv nem elegendő, ezért a gége, a légcső, artériára, tüdőre és rekeszizomra, bordákra, mellhártyára, és valamennyi légzőizomra is szükség lesz odaát. [...]

58.§

Connor tévedése egyébként nem új keletű, mert már Tertullianus idején voltak olyanok, akik nem utasították ugyan el a feltámadást, de azt állították, hogy számos szerv és testrész, mivel nem lesz már rá szükség, nem támadhat fel. Ezeket az ellenvetéseket már Ágoston felsorolja és azonnal, bölcsen meg is cáfolja. *„Minek a száj barlangja, a fogak tornáca, a torok kútja, a gyomor ürege, a has bugyra, a belek kusza gombolyaga – mondják – ha egyszer sem enni, sem inni nem kell többé?”* [...] Majd így felel: *„Bár az emberi test szervei vagy részei megszabadulnak funkcióiktól, ám megmaradnak az ítéletre, hogy testileg kaphassa mindenki azt, amit megszolgált. Isten ítélőszéke ugyanis az embert üdvösségre szánja, testrészei nélkül azonban nem üdvözülhet, hiszen lénye nem ezek funkcióiból, hanem szubsztanciájából áll össze.”* [...]

59. §

Akadnak aztán, akik szerint a feltámadott üdvözültek esetében nevetségesek lennének a nemi különbségek, és szerintük valamennyien elsősorban férfiként támadnak föl, ezért aztán a test azonosságának tételét el szeretnék vetni. Minderről Szent Ágoston is beszél. Scotus⁴⁴ szerint viszont, minden egyes asszony, az egyetlen Istenanya kivételével, hímneműként támad új életre, mivel a nő tökéletlenebb, mint a férfi. [...]

60.§

[...] hasonló ez a hagyomány Paracelsus⁴⁵ őrült ötletéhez, aki így ír: „Ádámnak a bűnbeesés előtt nem volt semmiféle természetes hímvesszeje, ezért aztán Éva sem legeltethette rajta a szemét. Mert ahogyan Ádám manapság fest a hímtagjával, az valami borzasztó: olyan rajta, mint valami szörny-bélyeg” [...], és később: „A bűnbeesés előtt Ádámnak nem volt körme, sőt olyasfajta foga sem, mint most, vagyis nem különálló, hanem egybefüggő fogazata volt. Felül és alul pedig csak két-két csontja volt. Ádámnak köldöke sem volt, ahogy manapság nekünk van. Ennek az volt az oka, amit mindenki jól tud, hogy Ádámot nem nő szülte, hanem Isten teremtette: a makrokosmosz méhének gyökeréből formálta és hozta létre őt.”

(Fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Magyar László András)

JEGYZETEK

- Catullus, 5. carmen. *CAIUS VALERIUS CATULLUS összes versei*. Bp., Európa, [é.n.] 9. Devecseri Gábor fordítása.
- Aiszkhülosz, Eumeniszek 648. *AISZKHÜLOSZ drámái*. Bp., Helikon, 1971. 329. Devecseri Gábor fordítása.
- Philippus Camerarius (1537-1624) német természettudós.
- Jacobus (nem Johannes) Guthenius (17. sz.) francia polihisztor.
- Johannes Krichmannus (1575-1643) lübecki könyvtáros, polihisztor.
- Martinus Opitus vagy Opitz (1597-1639) német költő, tudós, politikus.
- Tertullianus, Septimius Florens (160-220) keresztény író.
- Epikurosz (Kr. e. 342-271) görög filozófus.
- Seneca, Lucius Annaeus (íj.) (Kr. e. 4-Kr. u.65) római politikus, író, filozófus.
- Plutarkhosz (46-120) görög történetíró, filozófus.
- Diogenész Laertiosz (3. sz.) görög filozófus, életrajzíró.
- Petrus Gassendi (1592-1655) francia matematikus, természettudós.
- Plinius Secundus (id.) (23-79) római természettudós.
- Démokritosz (Kr. e.460-380) görög filozófus.
- Minucius Felix (2-3. sz. fordulója) észak-afrikai származású latin, keresztény író. Caecilius az ő, Octavius című, szép, hitvitázó művének egyik szereplője.
- Hipparkhosz (Kr. e. 190-127 k.) görög filozófus.
- Hérakleitosz (Kr. e. 6. sz.) görög filozófus.
- Hipposz – ilyen nevű görög filozófust nem találtam.
- Thalész (Kr. e. 6. sz.) milétoszi görög filozófus.
- Empedoklész (Kr. e. 483-423) görög filozófus.
- Kritiász (Kr. e. 5-4. sz.) görög politikus, filozófus – Szókratész egyik beszélgetőpartnere.
- Kritolaosz (Kr. e. 2. sz.) a peripatetikus iskola vezetője, filozófus.
- Zénó vagy Zénón (Kr. e. 333-262) görög filozófus.
- Arnobius (2-3. sz. fordulója) keresztény rétor.
- Püthagorász (Kr. e. 6. sz.) görög filozófus. A metempszükhószisz lélekvándorlást jelent.
- Órigenész (185-253) alexandriai keresztény, görög teológus.
- Xantippé – Szókratész házastárs felesége.
- Platón (Kr. e. 427-348) görög filozófus.
- Franciscus Toletus (1532-1596) francia tudós, teológus.
- Augustinus, Szent Ágoston (354-430) afrikai származású latin egyházatya, filozófus.
- Aquinói Szent Tamás (Thomas Aquinas) (1225-1274) itáliai filozófus, teológus.
- Az Állam végén, a Pamphüliai Ér története címen.
- Johannes W. von Valvasor (1639-1693) krajnai, azaz szlovén nemes, történetíró, geográfus, néprajztudós.
- Theodorus Zwingerus (1658-1724) svájci orvos.
- Bohuslaus Balbinus (1611-1689) cseh jezsuita történetíró, természettudós.
- Aszklépiosz – görög félisten, Apollón és Korónisz nimfa fia, az „első orvos”.
- Aszklepiadész (Kr. e. 1. sz.) Rómában működő görög orvos.
- Apuleius (2. sz.) észak-afrikai latin író, filozófus.
- Az eredetiben Apuleius kissé mást ír (Vö. APULEIUS: *Aranyszamár*. (Ford. Révai József) Bp., Népszava, 1988. 51-52.), ám Garmann nem idézi pontosan a szöveget, és több helyütt ki is hagy belőle.

- ⁴⁰ Heinrich Kornmann (17. sz. eleje) német jogász, a kuriozitások szakértője.
- ⁴¹ Juba (Kr. e. 1. sz.) Mauritánia királya, római történetíró.
- ⁴² Petrus Pomponatius, Pomponazzi (1462-1526), mantovai varázsló, természettudós és filozófus.
- ⁴³ Bernardus Connor (1666-1700 k.) ír orvos, Sobieski János főorvosa.
- ⁴⁴ Duns Scotus (1266-1308) skót teológus.
- ⁴⁵ Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus Paracelsus von Hohenheim (1491-1534) svájci orvos, filozófus.